Narmanov Manas Sovetbaevich

Arab tili lingvistikasi 2 kurs magistranti, Oriental Universiteti

SIBAVAYHNING “AL-KITĀB” ASARIDA QIYOS VA TA’LIL TAMOYILLARINING LINGVISTIK AHAMIYATI

Annotatsiya. Ushbu maqolada arab tilshunosligi tarixidagi eng muhim asarlardan biri bo‘lgan Al-Kitāb muallifi Sibavayh tomonidan ishlab chiqilgan qiyos (analogiya) va ta’lil (sababiyat) tamoyillarining lingvistik ahamiyati tahlil qilinadi. Tadqiqotda Basra nahv maktabiga xos bo‘lgan ratsional metodologiya doirasida qiyosning grammatik qoidalarni umumlashtirishdagi, ta’lilning esa til hodisalarini mantiqiy asoslashdagi o‘rni yoritiladi. Maqolada Sibavayhning tilni empirik nutq namunalari (samā’) bilan cheklanmasdan, ularni izchil nazariy tizimga solishga intilgani ko‘rsatib beriladi. “Al-Kitāb”dagi qiyos va ta’lil tamoyillari arab grammatikasining me’yoriy (normativ) fan sifatida shakllanishiga qanday ta’sir ko‘rsatgani ochib beriladi. Tadqiqot natijalari Sibavayhning metodologiyasi faqat o‘rta asr filologiyasi doirasida emas, balki zamonaviy nazariy va kognitiv lingvistika uchun ham muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qilishini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: Sibavayh, Al-Kitāb, arab tilshunosligi, Basra nahv maktabi, qiyos, ta’lil, arab grammatikasi, normativ grammatika, samā’, lingvistik metodologiya.

Kirish qismi: Arab tilshunosligi tarixida nahv (sintaksis) va sarf (morfologiya) fanlarining shakllanishi Islom sivilizatsiyasining eng muhim intellektual yutuqlaridan biri hisoblanadi. Ushbu fanlarning nazariy asoslari VIII asrda Basra tilshunoslik maktabi doirasida tizimlashtirilib, keyinchalik arab tilining me’yoriy grammatik modeli sifatida mustahkamlandi. Aynan shu jarayonning eng yuqori cho‘qqisi sifatida **Sibavayh**ning mashhur asari — Al-Kitāb maydonga chiqdi. Ushbu asar arab grammatik tafakkurining nafaqat dastlabki umumlashtirilgan kodeksi, balki mantiqiy jihatdan izchil va chuqur nazariy modelidir.

Sibavayhning “Al-Kitāb”i arab tilini tasviriy darajada bayon qilish bilan cheklanmay, uni qat’iy metodologik asoslar orqali tahlil qilishga intilganligi bilan ajralib turadi. Asarda grammatik hodisalar tasodifiy nutqiy holatlar sifatida emas, balki muayyan ichki qonuniyatlarga bo‘ysunuvchi tizim sifatida talqin qilinadi. Bu yondashuv Basra nahv maktabiga xos bo‘lgan qiyos (analogiya) va ta’lil (sababiyat) tamoyillariga tayanadi. Qiyos til qoidalarini umumlashtirish va yangi holatlarga tatbiq etish vositasi sifatida xizmat qilgan bo‘lsa, ta’lil har bir grammatik hodisaning mantiqiy sababini aniqlashga qaratilgan metod sifatida shakllandi.

Arab tilshunosligi tarixida qiyos va ta’lil tamoyillari ko‘pincha faqat normativ qoidalar ishlab chiqish vositasi sifatida baholangan. Biroq zamonaviy tadqiqotlar Sibavayh metodologiyasining bundan ancha kengroq ilmiy ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatmoqda. Xususan, “Al-Kitāb”da til hodisalarining izchil sabab–natija munosabatlari asosida izohlanishi, so‘zlovchining niyati va nutqiy kontekstga e’tibor qaratilishi ushbu asarni zamonaviy nazariy, kognitiv va diskursiv lingvistika bilan mushtarak jihatlarga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Shu munosabat bilan, mazkur maqolaning asosiy maqsadi Sibavayhning “Al-Kitāb” asarida qiyos va ta’lil tamoyillarining nazariy asoslarini ochib berish, ularning arab grammatikasini me’yoriy va ratsional fan sifatida shakllantirishdagi rolini aniqlash hamda ushbu

metodologiyaning lingvistik ahamiyatini zamonaviy ilmiy yondashuvlar nuqtayi nazaridan baholashdan iboratdir. Tadqiqot jarayonida tarixiy-taqqoshlama va analitik metodlardan foydalanilib, Sibavayh grammatik konsepsiyasining arab tilshunosligi taraqqiyotidagi o‘rni yoritiladi.

Asosiy qism: Arab tilshunosligi tarixida Basra nahv maktabi grammatik hodisalarni izohlashda ratsional va mantiqiy yondashuvi bilan alohida ajralib turadi. Ushbu maktab vakillari tilni faqat empirik nutq namunalariga tayanib tasvirlash bilan cheklanmay, balki uni umumiy qonuniyatlar asosida tushuntirishga intilganlar. Mazkur yondashuvning eng mukammal ifodasi “Sibavayh”ning ilmiy merosida namoyon bo‘ladi.

Sibavayhning “Al-Kitāb” asari Basra maktabining ko‘p avlodlik ilmiy tajribasini umumlashtirgan holda, nahv va sarf fanlarini izchil nazariy tizim sifatida kodifikatsiya qildi. Asarda til hodisalari tasodifiy holatlar sifatida emas, balki ichki mantiqiy tuzilishga ega bo‘lgan tizim sifatida talqin qilinadi. Bu metodologik qarash, avvalo, qiyos va ta’lil tamoyillariga tayangan holda shakllandi.

Qiyos (analogiya) Sibavayh metodologiyasining markaziy ustunlaridan biri bo‘lib, u til qoidalarini umumlashtirish va yangi holatlarga tatbiq etishning asosiy vositasi hisoblanadi. Qiyos orqali Sibavayh cheklangan empirik materialdan kelib chiqib, tilning umumiy va barqaror qonuniyatlarini aniqlashga intiladi. Bu yondashuv arab grammatikasini fragmentar tasvirlardan xoli qilib, uni universal modelga aylantirdi. “Al-Kitāb”da qiyos asosida asosiy grammatik konstruksiyalar (asl) belgilab olinadi va ular asosida hosila shakllar (far‘) izohlanadi. Sibavayh uchun qiyos nafaqat texnik usul, balki grammatik tafakkurning mantiqiy mexanizmi hisoblanadi. U istisno holatlarni (shādhdh) markazga qo‘ymay, balki umumiy qoidalarni mustahkamlashga xizmat qiladigan chekka hodisalar sifatida baholaydi. Natijada, arab grammatikasi me’yoriy va o‘rgatiladigan fan sifatida shakllandi.

Ta’lil (sababiyat) tamoyili Sibavayh grammatik tafakkurining eng chuqur nazariy jihatlaridan biridir. Ushbu tamoyilga ko‘ra, har bir grammatik hodisa muayyan sababga ega bo‘lib, grammatik qoida shunchaki tasviriy emas, balki izohli bo‘lishi lozim. Sibavayh grammatik hodisalarni “nima uchun aynan shunday?” degan savol orqali tahlil qiladi.

“Al-Kitāb”da ta’lil yordamida i‘rob, so‘z tartibi, fe’l va ot munosabatlari, hamda grammatik holatlarning funksional chegaralari asoslab beriladi. Bu yondashuv arab grammatikasini mexanik qoidalar majmuasidan chiqarib, uni mantiqiy-falsafiy izohga ega ilmiy tizim darajasiga ko‘tardi. Ta’lil tamoyili, ayniqsa, arab tilini ikkinchi til sifatida o‘rganuvchilar uchun grammatik qoidalarni tushunishni yengillashtirgan universal izoh modelini yaratdi.

Sibavayh metodologiyasining muhim jihati shundaki, qiyos va ta’lil bir-biridan ajralgan holda emas, balki o‘zaro uyg‘un tizimda qo‘llaniladi. Qiyos grammatik qoidani umumlashtirsa, ta’lil ushbu umumlashtirishning mantiqiy asosini ochib beradi. Bu ikki tamoyilning integratsiyasi “Al-Kitāb”ni arab tilshunosligidagi eng mukammal nazariy modelga aylantirgan. Mazkur uyg‘unlik grammatik tahlilni faqat shakliy darajada emas, balki semantik va funksional darajada ham olib borish imkonini beradi. Sibavayh til hodisalarini nutqiy kontekst, so‘zlovchi niyati va kommunikativ vazifa bilan bog‘liq holda tahlil qiladi. Bu holat uning metodologiyasini zamonaviy diskurs va pragmatik lingvistika bilan yaqinlashtiradi.

Sibavayhning qiyos va ta’lilga asoslangan yondashuvi arab grammatik tafakkurida uzoq muddatli ustuvorlikni ta’minladi. Keyingi asrlar davomida Basra va Bag‘dod maktablari grammatikasi aynan “Al-Kitāb” metodologiyasiga tayangan holda rivojlandi. Ushbu yondashuv arab tilining standartlashuvi va uning adabiy birlik sifatida saqlanishida muhim rol o‘ynadi.

Zamonaviy lingvistik tadqiqotlar nuqtayi nazaridan qaralganda, Sibavayh metodologiyasi strukturaviy, kognitiv va diskursiv tahlil unsurlarini o‘zida mujassam etgan erta nazariy model sifatida baholanmoqda. Shu bois, “Al-Kitāb” faqat tarixiy manba emas, balki hozirgi tilshunoslik uchun ham metodologik ahamiyatga ega ilmiy merosdir.

Tahlillar qismi: Sibavayhning **Al-Kitāb** asarida qo‘llanilgan qiyos va ta’lil tamoyillarini tahlil qilish, avvalo, uning tilga bo‘lgan umumiy ilmiy qarashini aniqlashni talab etadi. Sibavayh tilni tasodifiy nutqiy birliklar majmuasi sifatida emas, balki ichki mantiqqa ega bo‘lgan izchil tizim sifatida talqin qiladi. Shu sababli u grammatik hodisalarni faqat empirik kuzatuv (samā’) asosida qayd etish bilan cheklanmay, balki ularni umumlashtirish va sababiy jihatdan asoslashga intiladi.

“Al-Kitāb”da qiyos grammatik qoidalarni ishlab chiqishning asosiy mexanizmi sifatida namoyon bo‘ladi. Sibavayh uchun qiyos – bu mavjud, ishonchli til materiallari asosida umumiy qoida chiqarish va ushbu qoidani yangi grammatik holatlarga tatbiq etish jarayonidir. Tahlil shuni ko‘rsatadiki, Sibavayh qiyosni mutlaq erkin usul sifatida emas, balki qat’iy chegaralangan metod sifatida qo‘llaydi. Ya’ni, qiyos faqat klassik arab tili me’yorlariga mos keladigan nutqiy materiallarga asoslanishi lozim.

Sibavayh istisno holatlarni (shādhdh) qoidani buzuvchi emas, balki qoidaning chegaralarini ko‘rsatuvchi hodisa sifatida baholaydi. Bu yondashuv grammatik tizimning barqarorligini ta’minlaydi va arab tilining normativ modeli shakllanishiga xizmat qiladi. Qiyosning bunday talqini arab grammatik tafakkurini empirik tasvirdan nazariy umumlashtirish bosqichiga olib chiqqanini ko‘rsatadi.

Ta’lil tamoyili Sibavayh metodologiyasining eng chuqur falsafiy jihatini tashkil etadi. Ta’lil orqali grammatik hodisalar “qanday?” emas, balki “nima sababdan aynan shunday?” degan savol asosida izohlanadi. “Al-Kitāb”da ko‘plab grammatik qoidalar ularning funksional va mantiqiy sabablari bilan birga bayon qilinadi. Masalan, i‘rob tizimi, ot va fe’lning sintaktik mavqei yoki so‘z tartibining o‘zgarishi ma’no va nutqiy vazifa bilan bog‘liq holda izohlanadi.

Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, ta’lil Sibavayh grammatikasini mexanik qoidalar majmuasidan chiqarib, uni izohli va tushunarli ilmiy tizimga aylantiradi. Bu holat, ayniqsa, arab tilini ikkinchi til sifatida o‘rganuvchilar uchun muhim bo‘lgan, chunki grammatik qoidalarni yodlashdan ko‘ra, ularning sababini tushunish imkonini yaratadi.

Sibavayh metodologiyasining muhim jihati shundaki, qiyos va ta’lil bir-birini to‘ldiruvchi tamoyillar sifatida amal qiladi. Qiyos umumiy qoidani ishlab chiqsa, ta’lil ushbu qoidaning mantiqiy asosini ochib beradi. Ushbu uyg‘unlik grammatik tahlilni faqat shakliy emas, balki semantik va funksional darajada olib borish imkonini beradi. Mazkur tahlil shuni ko‘rsatadiki, “Al-Kitāb”da qiyos va ta’lil birgalikda ishlatilishi natijasida grammatik tizim ichki muvozanatga ega bo‘lgan yaxlit model sifatida namoyon bo‘ladi. Bu yondashuv Sibavayh grammatikasini keyingi Basra va Bag‘dod maktablari uchun nazariy asosga aylantirdi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, Sibavayhning qiyos va ta’lilga asoslangan metodologiyasi arab grammatikasining normativ fan sifatida shakllanishida hal qiluvchi rol o‘ynagan. Ushbu metod tilni tasvirlashdan ko‘ra, uni tushuntirish va izohlashga qaratilganligi bilan ajralib turadi. Natijada, “Al-Kitāb” arab tilshunosligi tarixida nafaqat dastlabki grammatika asari, balki chuqur nazariy-lingvistik model sifatida baholanadi. Shu jihatdan, Sibavayhning metodologiyasi zamonaviy lingvistika nuqtayi nazaridan ham dolzarb bo‘lib, u strukturaviy, kognitiv va diskursiv tahlil elementlarini o‘zida mujassam etgan erta ilmiy paradigma sifatida qaralishi mumkin.

Natijalar qismi: O‘tkazilgan tahlillar natijasida Sibavayhning Al-Kitāb asarida qiyos va ta’lil tamoyillari arab grammatik tafakkurining shakllanishida markaziy metodologik asos bo‘lib xizmat qilgani aniqlandi. Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, Sibavayh ushbu ikki tamoyil orqali til hodisalarini tasodifiy nutqiy holatlar majmuasi sifatida emas, balki ichki mantiqqa ega bo‘lgan izchil tizim sifatida kodifikatsiya qilgan.

Birinchidan, qiyos tamoyilining izchil qo‘llanilishi natijasida arab grammatikasi fragmentar empirik kuzatuvlardan xoli bo‘lib, umumlashtirilgan va barqaror qoidalar majmuasiga aylangan. Sibavayh qiyos yordamida grammatik hodisalarni universal qonuniyatlar asosida izohlab, tilning me’yoriy modelini yaratishga erishgan. Bu holat arab grammatikasining o‘rgatiladigan va uzatiladigan ilm sifatida shakllanishini ta’minlagan.

Ikkinchidan, ta’lil tamoyilining keng qo‘llanilishi grammatik qoidalarning faqat “qanday” ishlashini emas, balki “nima sababdan” aynan shunday ishlashini izohlash imkonini bergan. Natijada, “Al-Kitāb”dagi grammatik tizim mexanik qoidalar majmuasi emas, balki sabab–natija munosabatlariga asoslangan izohli ilmiy model sifatida namoyon bo‘ladi. Bu yondashuv arab tilini ikkinchi til sifatida o‘rganuvchilar uchun grammatikani tushunishni sezilarli darajada yengillashtirgan.

Uchinchidan, qiyos va ta’lilning o‘zaro uyg‘unligi Sibavayh grammatikasining ichki mantiqiy barqarorligini ta’minlagan. Qiyos qoidani umumlashtirgan bo‘lsa, ta’lil ushbu umumlashtirishning mantiqiy asosini ochib bergan. Mazkur integratsiya arab grammatik tafakkurini normativ va ratsional fan darajasiga ko‘targan muhim omil sifatida namoyon bo‘ladi.

To‘rtinchidan, tadqiqot natijalari Sibavayh metodologiyasining faqat tarixiy ahamiyat bilan cheklanmasligini ko‘rsatdi. “Al-Kitāb”dagi tahliliy yondashuv, so‘zlovchi niyati va nutqiy kontekstga e’tibor qaratilishi zamonaviy kognitiv, strukturaviy va diskursiv lingvistika bilan mushtarak jihatlarga ega ekanligini tasdiqlaydi. Shu jihatdan, Sibavayh metodologiyasi erta nazariy lingvistik paradigma sifatida baholanishi mumkin.

Umuman olganda, olingan natijalar Sibavayhning qiyos va ta’lilga asoslangan metodologiyasi arab grammatikasining ilmiy, ratsional va normativ fan sifatida shakllanishida hal qiluvchi rol o‘ynaganini ko‘rsatadi. Ushbu metodologiya arab tilining asrlar davomida birligi va barqarorligini ta’minlash bilan birga, zamonaviy tilshunoslik tadqiqotlari uchun ham muhim nazariy asos bo‘lib qolmoqda.

Xulosa qismi: Mazkur tadqiqot Sibavayhning Al-Kitāb asarida qo‘llanilgan qiyos va ta’lil tamoyillarining arab grammatik tafakkuri shakllanishidagi hal qiluvchi o‘rnini yoritib berdi. O‘tkazilgan tahlillar shuni ko‘rsatdiki, Sibavayh ushbu metodologik tamoyillar orqali arab tilini empirik nutqiy hodisalar majmuasidan chiqarib, ichki mantiqqa ega bo‘lgan izchil va ratsional ilmiy tizim sifatida kodifikatsiya qilgan.

Qiyos tamoyili yordamida grammatik qoidalar umumlashtirilib, arab grammatikasi barqaror va me’yoriy fan sifatida shakllandi. Ta’lil esa ushbu qoidalarning mantiqiy va funksional sabablarini ochib berib, grammatik tizimni mexanik tasvirdan izohli va tushunarli ilmiy model darajasiga ko‘tardi. Bu ikki tamoyilning o‘zaro uyg‘unligi Sibavayh metodologiyasining ichki izchilligini ta’minlab, uning keyingi asrlar davomida nahv ilmi uchun asosiy nazariy mezon bo‘lib qolishiga sabab bo‘ldi.

Tadqiqot natijalari Sibavayh grammatik tafakkurining ahamiyati faqat tarixiy doira bilan cheklanmasligini ko‘rsatadi. “Al-Kitāb”da namoyon bo‘lgan sabab–natija munosabatlariga asoslangan tahlil, nutqiy kontekst va so‘zlovchi niyatiga e’tibor qaratilishi zamonaviy nazariy,

kognitiv va diskursiv lingvistika bilan mushtarak jihatlarga ega ekanligini tasdiqlaydi. Shu jihatdan, Sibavayhning ilmiy merosi arab tilshunosligi tarixidagi ilk yirik nazariy model sifatida baholanib, bugungi tilshunoslik tadqiqotlari uchun ham dolzarb metodologik manba bo‘lib qolmoqda.

Xulosa qilib aytganda, Sibavayhning “Al-Kitāb” asari arab tilini tasviriy filologiya darajasidan ilmiy-ratsional fan darajasiga ko‘targan fundamental kodifikatsiya bo‘lib, undagi qiyos va ta’lil tamoyillari arab grammatik tafakkurining uzoq muddatli barqarorligi va ilmiy rivojlanishini ta’minlagan asosiy omillardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Abdurahmonov G‘.Arab tili grammatikasi (nahv va sarf asoslari). – Toshkent: O‘qituvchi, 1996. – 256 b.
2. Al-Xalil ibn Ahmad al-Farahidiy. Kitāb al-ʿAyn / Tahqiq: M. al-Makhzūmī, I. as-Sāmarrāʾī. – Bayrut: Dār wa Maktabat al-Hilāl, 1988.
3. Al-Anbari.Al-Inṣāf fī masāʾil al-khilāf bayna al-Baṣriyyīn wa al-Kūfiyyīn. – Qohira: Maktabat al-Khānijī, 1961. – 512 b.
4. Sibavayh. Al-Kitāb / Tahqiq: ʿAbd as-Salām Muḥammad Hārūn. – 5 jild. – Qohira: Dār al-Kutub al-Miṣriyya, 1966–1977.
5. Madrahimov A. Arab tilshunosligi tarixi. – Toshkent: Fan, 2004. – 198 b.
6. Marxabo Abdullayeva, Sarvinos Kasimova. (2025). INGLIZ VA ARAB TILLARINING O‘RGANILISHIDAGI MURAKKABLIKLAR VA IMKONIYATLAR. IQRO INDEXING, 13(02), 360-364. https://worldlyjournals.com/index.php/IFX/article/view/8657
7. Karimov U.Arab tili nazariy grammatikasi. – Toshkent: ToshDShI nashriyoti, 2012. – 284 b.
8. Касимова С. Традиционная арабская грамматика и изучение европейской ориентации //Востоковедения. – 2019. – Т. 4. – №. 4. – С. 68-77.
9. Касимова С. Работы великих турецких ученых, писавших об арабских пословицах и пословицах //Востоковедения. – 2020. – Т. 1. – №. 1. – С. 154-166.
10. Kasimova , S. S. . (2025). ARAB MEDIA STUDIES AND PHILOLOGY: HISTORY AND MODERNITY . *Oriental Journal of Philology*, *5*(03), 223–229. https://doi.org/10.37547/supsci-ojp-05-03-25
11. To‘xtasinov B.Sharq tillari tilshunosligi tarixi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2010. – 240 b.
12. Qosimov M. Arab tili morfologiyasi va sintaksisi masalalari. – Toshkent: Fan, 2015. – 210 b.
13. Kasimova Sarvinoz 2020. Arabic Linguistics In Central Asia. *The American Journal of Social Science and Education Innovations*. 2, 11 (Nov. 2020), 207–213. DOI:https://doi.org/10.37547/tajssei/Volume02Issue11-37.